

«پیل» برای گذشتن است

محمد نقدی

گذشته حوزه‌های علمیه، افرادی را تربیت کرد که از ابتدایی‌ترین مراحل تحصیلی تا دروس ادبیات و سطح، همه را به آنها آموخت و همگام با آنان و در کنارشان تا آنجا این روش را ادامه داد که درس‌های خارج حوزه را با آنها به مباحثه نشست. و نه تنها در کارهای علمی که در همه امور زندگی در کنار آنها بود و به حل مشکلاتشان پرداخت.

مرحوم صفایی در اوج خفقان نظام ستم شاهی و در آستانه به ثمر رسیدن انقلاب اسلامی، همزمان و در کنار تدریس کتابهای درسی حوزه، با نثر شیوا و قلم رسای خود آثار ارزشمندی را در زمینه‌های مختلف علوم اسلامی پدید آورد. اولین ویژگی آثار مرحوم صفایی، کلیدی بودن آنهاست. او در هر زمینه‌ای که دست به تالیف زده، سعی کرده است روش‌های مؤثر در شناخت موضوع و راه‌های پیشبرد اهداف و آثار آن را فرا راه پویندگان آن علم قرار دهد. از دیگر ویژگی‌های آثار آن فقید سعید مبارزه با التقاط، مادیگری و مرزبندی و جداسازی عث و سمین و پاسخ به شبهات و اشکالاتی است که از سوی منحرفان و مخالفان مطرح شده و او با ذهن کنجکاو و فراست خاص خود، با پاسخ‌های صحیح علمی و قانع کننده به رفع و دفع آنها پرداخته است. تنوع آثار به جا مانده از مرحوم صفایی نمایانگر وسعت اطلاعات و احاطه او در حوزه‌های مختلف علوم است.

ذیلاً به معرفی مهمترین آثار چاپ شده استاد صفایی می‌پردازیم:

الف - روش تربیتی اسلام

آنچه در سیره علمی و عملی مرحوم صفایی کاملاً مشهود و شاخص بود، نگاه و توجه او به مسائل تربیتی و ثمرات عملی آن بود. او نقطه آغاز سازندگی افراد را با برخورداری از سازنده تربیتی می‌دانست و مسائل تربیتی را مقدم بر سایر مباحث می‌شناخت و خود به عنوان یک مربی که رسالتی را بر دوش دارد، این روش را در همه ابعاد زندگی‌اش به کار می‌بست و بدان توجه داشت.

او به آنچه معتقد بود و می‌گفت، عیناً در برخوردها و رفت و آمدهایش عمل می‌کرد و آنها را به کار می‌بست. بر همین اساس دیدگاه خود را درباره آثارش در نوشته‌های چاپ نشده این گونه بیان کرده است:

«... من در نوشته‌هایم بر اساس همان طرح کلی که در ذهن داشتم و نظام تربیتی را مقدم بر نظام‌های فکری، عرفانی، اخلاقی، حکومتی، سیاسی، اقتصادی، حقوقی، قضایی و جزایی می‌دانستم، از «مسئولیت و سازندگی» آغاز کردم و به خاطر این که نوشته‌ها در قضاوت، مستقل مطرح شوند و پیش‌داوری‌ها و بدبینی‌ها و خوش‌بینی‌ها نسبت به نویسنده و نوشته‌ها اثر نگذارد، آن را با اسم «عین - صاد» یعنی چشم جلوگیری که مخفی از علی صفایی هم بود منتشر کردم و سپس دیدارها و روش‌ها و تظہیرها و در ضمن شعرها که خلاصه‌ای از وضع فکری و اعتقادی و آرمانی من هم بودند و یا نوشته‌هایی از تاریخ و ولایت مثل غدیر و عاشورا و یا نوشته‌ها و بحث‌های مقطعی مثل بررسی منتشر شده‌اند.»

مهم‌ترین آثار او در زمینه مسائل و روش تربیتی اسلام به شرح زیر است:

۱- انسان در دو فصل (اشاره به دو دوران قبل از بلوغ و بعد از

مرحوم استاد علی صفایی در سال ۱۳۳۰ ه. ش (۱۳۷۰ ق) در بیت علم و تقوا و در مهد دانش در شهر مقدس قم چشم به جهان گشود. پدرش حضرت آیت‌الله آقای حاج شیخ عباس صفایی حائری از افاضل علمای زمان خود به شمار می‌رفت. پدر بزرگش مرحوم آیت‌الله العظمی آقای حاج شیخ محمدعلی صفایی حائری قمی، از فحول علمای نجف و از شاگردان آیات عظام: مرحوم آیت‌الله آخوند ملا محمد کاظم خراسانی (ره) صاحب کفایه‌الاصول، و مرحوم آیت‌الله آقا سید کاظم یزدی (ره) صاحب عروه بود که به دعوت مرحوم آیت‌الله حائری یزدی بنیانگذار حوزه علمیه قم، از نجف به قم هجرت نمود و عهده‌دار تدریس و تربیت طلاب شد. مرحوم صفایی پس از اتمام تحصیلات ابتدایی به فراگیری علوم اسلامی پرداخت.

وی ادبیات و بخشی از سطح را نزد مرحوم حاج شیخ نصرت میانجی و استاد بزرگوار آیت‌الله جلیلی آموخت. شرح لمعه را نزد شهید محراب مرحوم آیت‌الله مدنی و آیت‌الله میرزا ابوالفضل موسوی تبریزی و آیت‌الله موسوی اردبیلی، کتاب رسائل را نزد حضرت آیت‌الله آقای حاج سید مهدی روحانی و مکاسب و کفایه را نزد آیت‌الله ستوده (ره)، آیت‌الله میرزا حسین نوری و آیت‌الله فاضل لنکرانی فرا گرفت.

مرحوم صفایی از استعدادی فوق العاده و هوشی سرشار برخوردار بود؛ به همین جهت در مدتی کوتاه توانست مدارج ترقی را پیموده دروس سطح را با فراست و دقت پشت سرگذاشته و به درس خارج فقه و اصول راه پیدا کند. اساتید او در درس خارج فقه و اصول، حضرات آیات عظام آقایان مرحوم محقق داماد (ره) و حاج آقا مرتضی حائری (ره) و مرحوم پدرش آیت‌الله حاج شیخ عباس صفایی حائری بودند.

عمده‌ترین استاد او در این مقطع مرحوم پدرش بود. وی مراحل عالی فقه و اصول را با کنجکاو و ذکاوت خاص خود در محضر پدر طی نمود، تا آن جا که به حلقه مباحثات علمی ایشان راه پیدا کرد. شوق زایدالوصف او در فراگیری علوم و عشق و علاقه‌اش به راهی که انتخاب کرده بود از عواملی بودند که لحظه‌ای او را آرام نگذاشتند و هیچ مانعی باعث نشد که او از فراگیری دانش و معرفت غافل شود. او لیاقت خود را در درک عمیق و صحیح مبانی فقه و اصول به همگان نشان داد و به عنوان یکی از اساتید صاحب نام و طراز اول حوزه علمیه درخشید و در عتفوان جوانی به مقام شامخ اجتهاد نایل آمد. مرحوم صفایی این راه را نه از روی احساس و غریزه و نه به عنوان یک شغل برگزیده بود، بلکه اندیشه‌ای عمیق و فکری بلند در این انتخاب محرک او بود. روش و منش پدرش که عالمی وارسته و عاشقی راه رفته بود بزرگترین الگوی او بود. او در کنار پدرش بسیاری از تجربه‌های تلخ را لمس کرده بود. به همین سبب هیچ‌گاه تبلیغات سوء در وجودش مؤثر نیفتاد و بدبینی‌ها و بدگویی‌ها مانع راهش نشد. با این بینش و توجه، رسالت خود را خوب به انجام رساند و در راه تحقق آن لحظه‌ای درنگ نکرد. او در انتقال معارف کسب کرده خود هیچ بخشی به خرج نداد و آنچه را که خود آموخته بود در کمال اخلاص همواره به دیگران نیز می‌آموخت و از این رهگنر شاگردان زیادی را تربیت کرد. روش او در تربیت شاگردان، سنت فراموش شده علمای سلف را زنده کرد، او با اقتدا به شیوه پربار

تیرماه سال گذشته،
حوزه علمیه قم
شاهد از دست دادن
یکی از بهترین
فرزندان خود
بود، قرآن پژوه زنده
یاد آیت‌الله علی
صفایی حائری که
آثار قلمی خود را با
رمز «عین - صاد» به
خوانندگان ارائه
می‌داد، در حوزه
تدریس و نگارش
منشاء خدمات
ارزنده‌ای گردید و از
خود یادگارهای
ارزشمندی باقی
گذاشت.

مرحوم صفایی
گذشته از موفقیت
خود در دو حوزه
تدریس و نگارش،
صاحب سیره و
روشی عملی در
زندگی روزمره بود
که مثال زدنی بود و
امروز جای خالی او
کاملاً محسوس است.
مقاله‌ای که در پی
می‌آید، به مناسبت
اولین سالگرد
درگذشت وی نوشته
شده است :

بلوغ) - انتشارات هجرت. این کتاب حاصل یک سخنرانی استاد در تالار وحدت است که در سال ۱۳۶۱ ایراد شده و سپس به وسیله آن مرحوم به نگارش در آمده و در سال ۱۳۶۵ انتشار یافته است. کتاب در دو فصل شکل گرفته که فصل اول آن شامل مباحثی چون: محیط‌های تربیتی، شکل‌های تربیتی، عوامل تربیتی و وسایل تربیت و فصل دوم شامل: انسان در چهار حوزه معرفت، احساس، عمل و علوم است.

۲- مسؤولیت و سازندگی - در ۲ جلد، انتشارات هجرت

همانگونه که استاد خود اشاره کرده، کتاب مسؤولیت و سازندگی از نخستین آثار چاپ شده اوست که در بردارنده مهم‌ترین مسائل و روش‌های تربیتی است و بارها چاپ شده است. هم اکنون این اثر همراه با کتاب انسان در دو فصل به عنوان اولین اثر از مجموعه آثار استاد فقید با حروفچینی و ویرایش جدید و در یک جلد به چاپ رسیده است.

ب - روش تدریس

یکی از مهم‌ترین مسائلی که همیشه در حوزه‌های علمیه مورد بحث بوده، گذشته از منابع و مصادر و متون درسی، مساله استاد و روش تدریس اوست. با پیروزی انقلاب اسلامی و رشد چشمگیر علاقه‌مندان به فراگیری علوم اسلامی این توجه بیشتر شد، تا آنجا که در حوزه‌های علمیه تحولاتی را به وجود آورد. مرحوم صفایی از همان آغاز با توجه به تجربیاتی که در این زمینه داشت خود اقدام به تالیف آثاری در این زمینه کرد که متأسفانه تنها دو جلد از آنها به چاپ رسید و برخی از آنها به صورت دست نویس باقی مانده که امیدواریم در آینده چاپ و در اختیار دانش پژوهان قرار گیرد. اما آنچه چاپ شده به شرح زیر است:

۳- استاد و درس و روش تدریس - انتشارات هجرت.

این کتاب شامل دو بخش است:

الف: مسائل کلی آموزش و روش تدریس که بیشتر به بیان ویژگی‌های استاد و نحوه اثرگذاری او در شاگردان پرداخته است.

ب: صرف و نحو؛ شامل مباحث مقدماتی علم ادبیات و آنچه لازم است یک طلبة علوم دینی از صرف و نحو فراگیرد.

۴- استاد و درس، ادبیات، هنر و نقد - انتشارات هجرت

در این کتاب استاد مباحث فصاحت، بلاغت، بدیع، معانی و آنچه را که در حوزه هنر ادبی مطرح است بیان کرده است.

ج - تفسیر و علوم قرآن

در این زمینه تحت عنوان‌های: روش برداشت از قرآن، دیداری تازه با قرآن و تطهیر با جاری قرآن سلسله کتابهایی از آن مرحوم به چاپ رسیده است. استاد در این آثار برای اولین بار در سال‌های ۵۶ و ۵۷ روشی نوین را در برخورد با قرآن و فهم آن مطرح و پایه‌گذاری نمود که ثمراتی پربار را به همراه داشت و الگویی شد تا دیگران هم با استفاده از آن، به خلق آثاری دست بزنند. اگرچه فله‌ای را که او فتح کرد، دیگران هرگز به اوج آن نرسیدند.

در این سلسله نوشته‌ها او تلاش می‌کند روشی را به دست دهد تا خواننده پا به پای او به فهم درستی از قرآن دست یابد، نه این که تنها معلوماتی را در حافظه خود گردآوری کند. او هیچ‌گاه نمی‌خواست آنچه را خود تنها می‌داند در نوشته‌هایش به اطلاع دیگران برساند تا محفوظات آنها، افزایش یابد، بلکه می‌خواست تا دیگران نیز چون او، خود به بینشی قرآنی برسند و همیشه می‌گفت: قرآن وسیله کار است، راه است و نه هدف. او قرآن را چون پلی می‌دانست که باید به وسیله آن عبور کرد. و می‌گفت:

«پل باید ما را برساند نه این که مشغول کند.» (۱) و معتقد بود: «ما به جای این که با نور قرآن نگاه کنیم، به آن نگاه می‌کنیم و به جای رفتن با

آن، در خود آن مانده‌ایم».

«قرآن همچون پلی بود که ما را می‌رساند و اکنون همچون موضوعی شده که به تحقیق علمی در آن قانع شده‌ایم.» (۲)

با این بینش در زمینه استفاده از این چشمه فیاض، آثار ذیل از آن مرحوم چاپ شده است:

۵- روش برداشت از قرآن - انتشارات هجرت

(شامل: مقدمه‌ای در ارتباط با فهم قرآن و برداشت صحیح از مفاهیم آیات آن، و بیان ترجمه، تفسیر، ظهر، بطن، تاویل، تنزیل، روح، نور و در نهایت ارائه راه با تفسیر سوره قیامت، سوره ص و سوره صافات).

۶- رشد (دیداری با سوره والعصر) - انتشارات هجرت

۷- صراط (دیداری با سوره حمد) - انتشارات هجرت

۸- تطهیر با جاری قرآن، جلد (۱) تفسیر سوره‌های فلق و ناس

- انتشارات هجرت

می‌پردازد و ضمن بیان مسائلی درباره تاریخ، طبیعت، آزادی، زن، حجاب و مالکیت اسلامی، پاسخ‌های لازم را در مورد اشکالاتی که در این زمینه‌ها مطرح شده بیان می‌کند. - انتشارات هجرت

و - درس‌هایی از انقلاب

پاسخ مجموعه سؤالاتی که از طرف دانشجویان و انجمن‌های اسلامی دانشجویان در آغاز انقلاب مطرح شده، حاصل آن به صورت کتابهایی تحت عنوان درسهایی از انقلاب به قلم مرحوم صفایی نوشته و چاپ شده که به شرح زیر است:

۲۷- دفتر اول - تعریف انقلاب اسلامی و آرمان انقلاب - انتشارات هجرت

۲۸- دفتر دوم - بینات - انتشارات هجرت

۲۹- دفتر سوم - بینش و آگاهی - انتشارات هجرت

۳۰- دفتر چهارم - مساله انتظار - انتشارات هجرت

۳۱- دفتر پنجم - میزان - انتشارات هجرت

۳۲- دفتر ششم - ولایت فقیه - انتشارات هجرت

۳۳- دفتر هفتم - عمل در ارتباط با معرفت و محبت - انتشارات هجرت

انتشارات هجرت

۳۴- دفتر هشتم - مفهوم تقیه - انتشارات هجرت

۳۵- دفتر نهم - ضرورت تقیه - انتشارات هجرت

۳۶- دفتر دهم - موارد تقیه و احکام تقیه - انتشارات هجرت

۳۷- دفتر یازدهم - ائمه و تقیه - انتشارات هجرت

۳۸- دفتر دوازدهم - قیام - انتشارات هجرت

ز - ادبیات و شعر

مرحوم صفایی از قریحه‌ای سرشار برخوردار بود. او به شعر جدید و قدیم علاقه داشت و خود در این زمینه به خلق آثاری پرداخت که به قول خودش بیشتر آنها سیر روحی و آرمان‌هایش را بیان می‌کنند. عمده آنها به شرح زیر است:

۳۹- فریاد (شعری بلند در زمینه توحید و خداشناسی) - انتشارات هجرت

انتشارات هجرت

۴۰- آرامش (مجموعه شعر) - انتشارات هجرت

۴۱- تابوت (مجموعه شعر) - انتشارات هجرت

۴۲- پیروز (مجموعه شعر) - انتشارات هجرت

۴۳- وداع (مجموعه شعر) - انتشارات هجرت

۴۴- شعرهای شهادت (مجموعه شعر) - انتشارات هجرت

ح - مسائل متفرقه

۴۵- پاسخ به پیام نهضت آزادی - انتشارات هجرت

(این اثر پاسخی است از مرحوم استاد به نامه نهضت آزادی که در سال ۱۳۶۵ انتشار یافته است.) اصل نامه از طرف نهضت آزادی در محکومیت جنگ ایران و عراق برای مرحوم امام قدس سره نوشته شده است که استاد به آن پاسخ داده است.

۴۶- ذهنیت و زاویه دید (این اثر به نقد ادبیات داستانی معاصر می‌پردازد و در آن مجموعاً یازده اثر از نویسندگانی چون: حسن عابدینی، سیمین دانشور، محمود دولت‌آبادی، رضا براهنی، اسماعیل فصیح، شهرنوش پارس‌پور، تقی مدرسی و گابریل گارسیا مارکز مورد نقد و ارزیابی قرار گرفته‌اند. این کتاب از طرف انتشارات کوبه در تهران با نام علی حائری در سال ۱۳۶۹ و در تیراژ ۵۵۰۰ نسخه انتشار یافته است.)

۴۷- از زلال ولایت (بررسی چهل حدیث از سخنان امام حسین علیه السلام) چاپ انتشارات مسجد جمکران قم.

۹- تطهیر با جاری قرآن، جلد (۲) تفسیر سوره توحید - انتشارات هجرت

۱۰- تطهیر با جاری قرآن، جلد (۳) تفسیر سوره تبت - انتشارات هجرت

۱۱- تطهیر با جاری قرآن، جلد (۴) تفسیر سوره نصر - انتشارات هجرت

۱۲- تطهیر با جاری قرآن، جلد (۵) تفسیر سوره کافرون - انتشارات هجرت

۱۳- تطهیر با جاری قرآن، جلد (۶) تفسیر سوره کوثر - انتشارات هجرت

۱۴- تطهیر با جاری قرآن، جلد (۷) تفسیر سوره‌های همزه، فیل، قریش و ماعون - انتشارات هجرت

د - روش نقد مکتب‌ها

در مورد نقد و ارزیابی مکتب‌های فکری، جدا از آثار چاپ نشده، پنج جلد کتاب از استاد منتشر شده است. عمده این آثار با توجه به شرایط زمانی مربوط به سال‌های ۵۷ و ۵۸ و اوج تضاد فکری و خودنمایی بحث‌های عقیدتی صاحبان مکاتب مختلف بود که با درک ضرورت پاسخگویی علمی به آنها، مرحوم صفایی به نگارش این آثار پرداخت. مهمترین ویژگی این آثار، روشمند بودن آنهاست که استاد در ضمن آنها با ارائه نمونه‌ها و نحوه برخورد با طرز تفکر دیگران و ارزیابی و نقد آنها روشی را ارائه می‌دهد که می‌تواند راهگشا و الگویی مناسب باشد. این آثار با نام‌های ذیل بارها چاپ و به بازار عرضه شده است:

۱۵- روش نقد، جلد (۱) نقد هدف‌ها و مکتب‌ها - انتشارات هجرت

۱۶- روش نقد، جلد (۲) نقد مکتب‌ها، آرمان آزادی - انتشارات هجرت

۱۷- روش نقد، جلد (۳) نقد مکتب‌ها، آرمان آگاهی و عرفان - انتشارات هجرت

۱۸- روش نقد، جلد (۴) نقد مکتب‌ها، آرمان تکامل، مارکسیسم - انتشارات هجرت

۱۹- روش نقد، جلد (۵) نقد مکتب‌ها، آرمان تکامل، آگزیستانسیالیزم - انتشارات هجرت

۵- بررسی‌های اسلامی

در فرصت‌ها و مناسبت‌های مختلف و بر اساس نیاز و ضرورت‌هایی که احساس می‌شده، مرحوم صفایی در زمینه برخی مسائل تاریخی، اخلاقی و عقیدتی آثاری به شرح زیر نگاشته است که بارها چاپ شده:

۲۰- فقر (مباحثی در زمینه اقتصاد اسلامی) - انتشارات هجرت

۲۱- انفاق (نگاهی به بحث انفاق و اثرات سازنده آن) - انتشارات هجرت

۲۲- غدیر (بحثی فشرده در زمینه مساله ولایت و رهبری) - انتشارات هجرت

۲۳- ای قامت بلند امامت (تحلیلی کوتاه از مساله انتظار در زمان غیبت) - انتشارات هجرت

۲۴- عاشورا (نگاهی به مساله قیام امام حسین علیه السلام) - انتشارات هجرت

۲۵- بشنو از نی (بحثی در مورد دعا، زیارت و شرحی بر دعای ابوحمزه ثمالی) - انتشارات هجرت

۲۶- بررسی (مباحث این کتاب عمدتاً به نقد مکتب مارکسیسم

از ویژگی‌های بارز آن مرحوم این بود که آنچه را در مکتب دین آموخته بود خوب به کار می‌بست. رفتار و کردارش یاد حق را در وجود انسان زنده می‌ساخت.

با این که می‌توانست امکانات زندگی بهتر را برای خود فراهم کند، اما هیچ گاه به لذت‌های دنیایی دل نیست و از یاد حق غافل نشد.

سرانجام این مشعل فروزان علم و تقوا در سحرگاه روز سه‌شنبه بیست و دوم تیرماه ۱۳۷۸ در حالی که طبق عادت مالوف و همیشگی با تنی چند از دوستان و شاگردان خود عازم زیارت مرقد مطهر حضرت ثامن الائمه (ع) بود، در سانحه تصادف جان به جان آفرین تسلیم کرد. پیکر آن فقید سعید به قم منتقل شد و روز پنجشنبه بیست و چهارم تیرماه پس از اقامه نماز توسط حضرت آیت‌الله آقای حاج سید مهدی روحانی، در میان موجی از غم و اندوه و بر روی دوش دوستان و شاگردانش با حضور جمعی از علما، فضلاء، اساتید حوزه علمیه و اقشار مختلف مردم قم از حرم مطهر حضرت فاطمه معصومه (س) تا گلزار شهدای قم با شکوه تمام تشییع و در جوار قبر فرزند شهیدش محمد صفایی به خاک سپرده شد. رضوان و رحمت حق بر او گوارا باد.

پاورقی

۱- تطهیر با جاری قرآن، ج ۱۳/۱.

۲- همان. ص ۵ اشاره به فعالیت‌های گسترده تحقیقی بر روی موضوعات قرآنی در زمان حاضر که با همه خوبی، حرکتی را در پژوهندگان به وجود نمی‌آورد و در زندگی عملی آنان تاثیری ندارد.

ط - آثار خطی و چاپ نشده

از مرحوم صفایی در زمینه‌های مختلف آثاری بر جای مانده است که برخی از آنها به صورت دست نویس باقی مانده و هنوز چاپ نشده است و برخی دیگر به صورت نوار کاست یا ویدیویی است که در مناسبت‌های مختلف مثل ماه‌های محرم (دهه عاشورا) و رمضان (شب‌های قدر) در موضوعاتی خاص و سلسله‌وار مطرح و نگهداری شده است. آنچه از آثار فوق تا این تاریخ جمع آوری شده به شرح زیر است:

- ۱- از معرفت دینی تا جامعه و حکومت دینی (در دست چاپ)
 - ۲- طرحی در زمینه روحانیت، مسائل حوزه و تبلیغ
 - ۳- طرحی در زمینه مسائل فقه
 - ۴- تقریرات درس فقه
 - ۵- تقریرات درس اصول
 - ۶- تفسیر سوره‌های بقره، انعام، آل عمران، لقمان، مدثر و علق (دنباله مباحث تطهیر با جاری قرآن که آماده چاپ است)
 - ۷- پنج نامه بلند به فرزندان قبل از بلوغ
 - ۸- نوشته‌های در ۴۶ صفحه دست نویس که قبل از رفتن به جبهه در سال ۱۳۶۵ نوشته و طرح‌های کلی و آراء و عقاید خود را در آن بیان داشته است.
 - ۹- وصیت نامه او
 - ۱۰- نزدیک به ۳۰۰ نوار کاست و ویدیویی از سخنرانی‌های مختلف او درباره مباحث کلامی، اخلاقی، تاریخی، تفسیر و فقه
 - ۱۱- تعدادی از نامه‌ها و طرح‌ها و نوشته‌های پراکنده در موضوعات مختلف که همگی در حال جمع‌آوری است.
- گذشته از آثار مکتوب، بارزترین میراث فراموش نشدنی آن مرحوم، سلوک، اخلاق و رفتار او بود که همگان را شیفته خود کرده بود. سیره عملی و ساده زیستی او زبانزد خاص و عام بود، به گونه‌ای که در موقعیت‌های گوناگون و در بحران‌های مختلف از روش و منش خود عدول نکرد و تحت تاثیر حرف‌های دیگران قرار نگرفت و همواره در این راه ثابت قدم بود.

در تربیت استعدادها و علاقه‌مندان به فراگیری علوم اسلامی فردی موفق بود. او از همه زمینه‌ها برای رسیدن به مقصود کمک می‌جست، در سفر و حضر به شناسایی استعدادها می‌پرداخت و روی آنها کار می‌کرد.

در تدریس و تعلیم تنها معلم کلاس نبود، بلکه چون رفیقی همراه در همه جای زندگی شاگردان خود حضور داشت و در حل مشکلات به آنها کمک می‌کرد. لحظه لحظه زندگی او سرشار از سازندگی، گره‌گشایی و رسیدگی به امور دیگران بود. در مکتب تربیتی او تنها استعدادهای درخشان و نخبه‌ها جایگاه نداشتند، بلکه سرخورده‌ها، وامانده‌ها، مایوس‌ها و کسانی که همه درها را به روی خود بسته می‌دیدند و به بن بست رسیده بودند، نزد او از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بودند و او خود را مکلف می‌دید که به یاریشان بشتابد. برای این کار در خانه‌اش به روی همه باز بود.

قطع و وصلش در رفت و آمدها و مصاحبت با دیگران انگیزه‌ای رحمانی داشت. شیوه عملی او در برخورد با مخالفانش به همه ثابت کرد که عفو بهتر از انتقام است، و لذا هیچ‌گاه در برخوردهای اجتماعی نسبت به کسانی که با او کینه ورزیده بودند به انتقام جویی و مقابله به مثل متوسل نشد؛ و همه بی‌مهری‌ها و جفاها را با صفا پاسخ داد.

در هنگامه‌های بحران و لحظات تنهایی به یاری افراد می‌شتافت و در حل مشکلات روحی و روانی آنها تلاش می‌کرد.